

³⁸ Там же.

³⁹ Полин С. В. Указ. соч.— С. 101.

⁴⁰ Гаврилюк Н. А. Указ. соч.— С. 21 и сл.

С. Д. Кръжицкий

О РОЛИ ВЛИЯНИЯ ИЗМЕНЕНИЙ ОКРУЖАЮЩЕЙ СРЕДЫ НА ИСТОРИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ ОЛЬВИЙСКОГО ГОСУДАРСТВА

В статье рассматривается проблема совпадений изменений природной среды, в первую очередь таких, как колебание уровня моря и связанные с ним оползневые и эрозионные процессы, а также климатические изменения с достаточно серьезными изменениями в жизни Ольвийского полиса (коллапсами хоры, уменьшением плотности заселения Нижнего Побужья в первые века нашей эры, окончательная гибель сельской округи и самой Ольвии). Высокая степень синхронности этих совпадений позволяет ставить вопрос об их неслучайности. По-видимому, изменения окружающей среды оказали на развитие полиса, по крайней мере не меньшее влияние, чем военно-политические и социальные факторы. Проблема определения степени воздействия изменений окружающей среды на развитие и судьбу Ольвии заслуживает специального углубленного изучения.

S. D. Kryzhitsky

CONCERNING THE ROLE OF ENVIRONMENT VARIATION EFFECT ON HISTORICAL DEVELOPMENT OF THE OLBIAN STATE

The paper is concerned with a problem of coincidences of environment variations (first of all such as the sea level variations and landslip and erosion processes induced by them, climatic changes) and rather grave changes in life of the Olbian polis (chora collapses, a decrease in the population density of the lower Bug banks in the first centuries A. D., final fall of the rural environs and Olbia itself). A high level of simultaneity of those coincidences permits supposing that they are not occasional. It seems that environment variations exerted at least not less effect on the polis development than military-political and social factors. A problem on the effect of environment variations on development and fate of Olbia needs a particular insight.

Одержано 22.11.94

ПОХОДЖЕННЯ ХРЕСТОПОДІБНИХ БЛЯХ СКІФСЬКОГО ЧАСУ

С. Я. Ольговський

На підставі стилістичного та картографічного аналізів і порівняння ступіню розвитку бронзового виробництва Ольвії та лісостепової Скіфії автор дійшов висновку, що місцем винайдення та виготовлення хрестоподібних блях були майстерні Ворсклинського металобробного осередку на чолі з Більським городищем. Певну роль у поширенні цих виробів відіграли майстри, які працювали на виїзді.

Одним з типових виробів архаїчної Скіфії, виконаних у звіриному стилі, є бронзові хрестоподібні бляхи, конструктивно побудовані у вигляді центрального круглого тавра із зображенням тварини, з трьох боків якого розміщені

© С. Я. ОЛЬГОВСЬКИЙ. 1995.

ще три кола із зображенням тварин або профільовані голови птахів чи інших тварин. Ці три кола або ажурні зооморфні фігурки утворюють короткі кінцівки хреста. Четверта верхня видовжена чотирикутна кінцівка починається від вільного краю центрального тавра і також прикрашена фігурками тварин. Зараз відомо близько тридцяти подібних блях і їх ареал досить широкий, що і зумовило численні думки щодо їх походження. Найбільше їх відомо у Карпато-Дунайській області — 18 знахідок; виявлені вони також у Молдавії, в архаїчних похованнях лісостепової Скіфії та по одному виробу відомо в Прикарпатті, у похованні № 168 Зуевського могильника ананьїнської культури та в похованні № 12 ольвійського некрополя. Датуються вони кінцем VI — першою половиною V ст. до н. е. і разом із дзеркалами так званого ольвійського типу традиційно пов'язувались із ольвійським бронзоливарним виробництвом.

Публікуючи одну з останніх знахідок — хрестоподібну бляху із ранньоскіфського поховання поблизу с. Гусарка, Запорізької обл., В. Ю. Мурзін називає її «ольвійською» і пише, що «у зображенні тварин на ній помітно вплив грецького мистецтва, під дією якого, реалістичні зображення самотнього скіфського стилю поступово перетворились у вичурний і перевантажений численними деталями звіриний орнамент»¹. Цілком у грецькому дусі трактовані, на думку Б. В. Фармаковського, баранячі голівки на подовженій кінцівці хрестоподібної бляхи з ольвійського некрополя, а Б. М. Граков припускав, навіть, можливість їхнього виготовлення в Ольвії, хоча вважав, що такі бляхи не грецького походження, але с підстави пов'язувати їх з районом Ольвії. Не зовсім зрозуміло, на чому базуються ці підстави, якщо бляхи не грецького походження, але саме картографія знахідок хрестоподібних блях та дзеркал «ольвійського» типу дала нагоду Б. М. Гракову поєднувати Ольвію торговельними шляхами з Уралом та Поволжям. Щоправда, Б. М. Граков виділяє в окрему групу бляхи, знайдені в Угорщині, в яких на його думку, «аж ніяк не можна запідозрити виробу ольвійського циклу, а в їх стилізації і художній техніці нема нічого, що дозволило б бачити в їх звіриному стилі майстерну руку наддніпрянського художника. Тобто угорські речі явно викривають своє походження від українських блях, а наслідуванням останніх вказують, що саме в Ольвії з'явився їх прототип»². Таким чином, із контексту зрозуміло, що Б. М. Граков вважав угорські бляхи виготовленими місцевими західнопонтійськими майстрами, але за зразком українських, які, в свою чергу, могли бути виготовленими в Наддніпрянщині скіфськими майстрами, а також в Ольвії грецькими ливарниками. Його думка дещо відрізняється від думки Б. В. Фармаковського, який, пов'язуючи бляху з ольвійського некрополя із ольвійським ремеслом, стверджував, що все мистецтво скіфів Причорномор'я було створене в грецьких колоніях, які перетворили убогі елементи в перлину творчості³. Загалом, на думку Б. В. Фармаковського, звіриний стиль виник в Іонії, звідкіль колоністами був привезений у Північне Причорномор'я і потім запозичений скіфами.

Лишимо на совісті Б. В. Фармаковського це твердження, хоча важко сказати, на чому воно ґрунтується. Але в наступних працях, присвячених бронзоливарному ремеслу або торговельним зв'язкам Ольвії, учені, посилаючись на висновки Б. В. Фармаковського та Б. М. Гракова, без будь-яких сумнівів приписують виготовлення хрестоподібних блях та дзеркал з фігурками тварин ольвійським майстрам і, більше того, пишуть, що ці автори переконливо довели їх ольвійське походження⁴, хоча ні у Б. В. Фармаковського, ні у Б. М. Гракова жодних переконливих аргументів наведено не було, крім тверджень про відсутність або низький рівень бронзоливарного виробництва у скіфів. Але на той час бронзоливарне ремесло скіфів не привертало увагу дослідників, пам'ятки осілого побуту місцевого населення не досліджувались, тобто не було матеріалів по скіфській металообробці і такі твердження неаргументовано.

Але Є. О. Прушевська, посилаючись на праці Б. В. Фармаковського, виділяє особливу школу художньої обробки металів в Ольвії, майстри якої налагодили виробництво речей з елементами звіриного стилю для задоволення попиту місцевої верхівки⁵.

М. В. Скржинська, відстоюючи пріоритет ольвійських майстерень у причорноморському ливарництві, стверджує, що ольвійські майстерні налагоди-

ли виробництво дзеркал, виконаних у звіриному стилі, ще в другій половині VI ст. до н. е. і з Ольвії вони поширювались як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках. А Ольвія в цей період була найпотужнішим і, мабуть, єдиним металообробним центром Північного Причорномор'я⁶.

Багато уваги ольвійському ливарництву та мистецтву приділяє А. С. Островерхов. Він також намагається виділити особливу ольвійську школу звірино-го стилю, вважаючи, що всі вироби з зображенням тварин, виявлені у Нижньому Побужжі, були виготовлені в майстернях Ольвії або Березані⁷. На його думку VI—V ст. до н. е. — це час найвищого піднесення грецьких майстерень Нижнього Побужжя, які працювали на скіфський ринок⁸. І саме Березань і Ольвія були місцем виготовлення хрестоподібних блях, хоча в регіоні виявлено лише одну таку бляху, це вищезгаданий примірник з ольвійського некрополя. Таке твердження видається нелогічним лише тому, що автор пов'язує «ольвійські» дзеркала виключно з ольвійськими майстернями⁹, хоча в Ольвії і на території її округи при різних обставинах їх було виявлено 16 екземплярів, а на Березанському поселенні відомо лише чотири¹⁰. І хоча теорія ольвійського походження дзеркал має свої хиби, з боку А. С. Островерхова було б більш законним пов'язувати з березанським ремеслом саме дзеркала, а не хрестоподібні бляхи. Уламок ливарної форми з Березані для виготовлення бляшок у вигляді хижака, який згорнувся у кільце, не пов'язаної ні з ливарницьким комплексом, ні з житлом для нього з новим підтвердженням думки, що Березань була виробничим центром, частково орієнтованим на Скіфію¹¹.

Стосовно бронзоливарного виробництва в античних центрах Нижнього Побужжя в архаїчний час висловлювалася думка про досить низький його рівень¹², а враження про виняткове значення кольорової металообробки Ольвії для всієї території Північного Причорномор'я склалось внаслідок диспропорції, яка виникла у вивченні античних пам'яток, досліджуваних уже понад 150 років, з одного боку, і скіфських пам'яток осілого побуту з іншого, що привернули увагу дослідників лише у повоснні роки. Немає потреби ще раз наголошувати на унікальності знахідок з Більського городища та цілого ряду сусідніх поселень, досліджених в останні десятиліття, які можна об'єднати у потужний осередок кольорової металообробки в басейні р. Ворскли. Сталі традиції ремесла цього регіону мають глибоке коріння в діяльності ремісників початку раннього залізного віку. Власне порівняння бронзоливарного виробництва Ольвії та ворсклинського осередку дало можливість не тільки спростувати твердження про винятковість ольвійської металообробки, а й довести неможливість виробництва в Ольвії дзеркал з зображенням тварин, які зараз лише за традицією, але дуже умовно називають «ольвійськими»¹³.

Вирішуючи питання про походження хрестоподібних блях, можна поспиритись на аргументи, висловлені і щодо походження «ольвійських» дзеркал. Але, враховуючи типологічну різноманітність, що свідчить про можливість виготовлення їх у кількох центрах, будемо діяти методом виключення.

Серед відомих хрестоподібних блях виділяється орнаменталізацією знахідка із Зуєвського могильника ананьїнської культури. Форма її ідентична причорноморським, але замість зображень тварин вона прикрашена солярними символами. На верхньому чотирикутному відгалуженні хреста п'ять рядків зубців, які, на думку Б. М. Гракова, передають зображення пантер. У центральному таврі і бокових круглих кінцях видно кола із зображеними ніби в обертальному русі, язиками, у нижньому колі трикутні зубці утворюють два концентричні кола, які, за Б. М. Граковим, також передають незрозумілих майстрів, зігнутих в кільце пантер оригіналу¹⁴.

Для носіїв ананьїнської культури властиві культи, пов'язані з вогнем і сонцем¹⁵, тому ні у А. В. Збрусвої, ні у Б. М. Гракова не викликає сумніву місцеве виготовлення бляхи, але за зразком скіфської. Б. М. Граков пов'язує це з походами ольвійських купців у цей далекий край¹⁶. Але дивно, що ольвійські неогоціанти здійснили свій похід у землі ананьїнської культури лише для того, щоб ознайомити далекий народ з формою хрестоподібних блях, бо серед матеріалів двадцяти поселень та дванадцяти могильників не трапилось жодної речі античного імпорту. Зате увагу дослідників чомусь не привернули

кістяні псалії з елементами звіриного стилю з Маклашівського могильника та городища Сорочині Гори, які знаходять численні аналогії в посульських та тясминських курганах; скіфські акинаки з метеликоподібними перехрестями із Зуєвського та Луговського могильників; скіфське дзеркало з центральною ручкою у вигляді двох стовпчиків, які підпирають бляшку із зображенням тварини з Маклашевського могильника; ажурна бляха у вигляді хижака, який згорнувся в кільце з Ананьїнського могильника¹⁷. Походження цих речей не викликає сумніву і потрапити вони могли до ананьїнців лише зі Скіфії. До речі, Геродот пише про людей, лисих від народження, які живуть біля високих гір, ім'я цього народу аргіпеї, а країни до цих людей добре відомі, тому що до них іноді приходять скіфи і ведуть з ними розмову за допомогою товмачів на семи мовах (IV, 23, 24). Ананьїнську бляху виявлено в похованні V ст. до н. е., а це свідчить, що такі речі могли потрапити до ананьїнців пізніше скіфської експансії на територію сучасної України і не були результатом випадкових зв'язків.

Натомість можна погодитись, що угорські бляхи були копльовані з українських і виготовлені в центрах Карпато-Дунайського басейну. Цю думку підтвердили дослідження К. Хоредта, який розробив типологію хрестоподібних блях дунайського регіону і простежив їх зміну від зразків, які повторюють українські, до спрощених екземплярів у вигляді простого хреста. Деякі угорські бляхи виконані в ажурній техніці. Цікавим є екземпляр з Комлада, короткі кінцівки якого закінчуються кінськими головами¹⁸. Але у зв'язку саме з угорськими привертає увагу хрестоподібна бляха з ольвійського некрополя. Від центрального тавра з зображенням хижака, що згорнувся у кільце, відходять три орлині голови з надмірно великими очима і загнутими дзьобами. На прямокутній кінцівці зображено чотири баранячі голови, а між ними вміщено рельєфне зображення монети-стрілки. Ця деталь дивним чином пройшла поза увагою дослідників, хоча її досить чітко видно і на фотографії у монографії Б. М. Гракова і на малюнку в статті В. Ю. Мурзіна.

Деякі дослідники пов'язують походження монет-стрілок саме з районом Нижнього Побужжя. Так, В. В. Лапін вважав, що насамперед, Березанське поселення — це місце, де вони були винайдені й виготовлялись¹⁹. В. М. Скудна вбачала в монетах-стрілках свідчення зв'язків Ольвії з фракійським світом²⁰. Враховуючи давні й стійкі бронзоливарні традиції на Балканах, фракійське походження монет-стрілок виглядає більш аргументованим. Тим більше, що спектроаналітичне дослідження цих виробів показало, що виготовлені вони з металу, відмінного від іншого нумізматичного матеріалу Нижнього Побужжя і походження його треба пов'язувати з Балканами²¹.

В. В. Лапін підтверджував тезу про березанське походження монет-стрілок лише великою кількістю останніх серед матеріалів з Березані та зображенням їх на свинцевих та бронзових гирках, хоча ці знахідки можуть свідчити, насамперед, про широкі торговельні зв'язки Березані і про велику долю фракійського населення в цій торгівлі. Якщо говорити про відзначений Б. В. Фармаковським грецький вплив, що відбився на зображеннях баранячих голівок, то ймовірно він здійснювався з боку західно-понтійських колоній, а не з Ольвії. Тому ольвійська хрестоподібна бляха за своїми морфологічними властивостями ближча до угорської групи знахідок.

Щодо можливості виготовлення хрестоподібних блях грецькими майстрами з Ольвії або на Березанському поселенні, слід звернути увагу на деякі обставини, пов'язані з колонізаційним процесом у Нижньому Побужжі. Насамперед треба мати на увазі, що на Березані взагалі відсутній культурний шар VII ст. до н. е. Звертаючи увагу на цей факт, В. П. Яйленко пише про нечисленні знахідки архаїчної кераміки та декілька графіто цього часу і припускає, що на Березані спочатку було засновано емпорій і лише з початку VI ст. до н. е. поселення стає самостійним політичним організмом²². Інші дослідники, йдучи далі, наполягають, що масовий процес освоєння греками Нижнього Побужжя починається з першої половини VI ст. до н. е. і закінчується наприкінці століття. Саме на цей час припадає формування ольвійської хори. Ці ж автори зазначають, що колонізація на початковому етапі

ольвійської історії мала суто аграрний характер і цю точку зору зараз підтримує більшість дослідників²³. Враховуючи цю обставину, важко уявити, що в період становлення полісу, коли у населення було багато проблем, пов'язаних з освоєнням регіону і налагодженням побуту, була можливість не тільки розпочати ремісничу діяльність, а й докладно вивчити сюжети місцевого образотворчого мистецтва і налагодити виробництва незнайомих для еллінів речей у звіриному стилі для задоволення потреб зовнішнього ринку. Можливо, остаточну стабілізацію життя і налагодження побуту в Ольвії та на поселеннях Нижнього Побужжя можна пов'язувати з зародженням наземного кам'яного будівництва, яке на Березанському поселенні датується не раніше як початком V ст. до н. е. В Ольвії теж не виявлено жодної наземної сирцево-кам'яної житлової споруди, яку можна було б датувати раніше V ст. до н. е.²⁴, тому твердження про розквіт ольвійського бронзолivarного виробництва в архаїчний період не мають реальної підстави.

За кількістю ливарних форм, виявлених на Березані і в Ольвії, піднесення бронзолivarного виробництва в регіоні припадає на IV—III ст. до н. е., але асортимент виробів навіть у цей час був досить вузький — в основному це дрібні прикраси та вістря стріл. Але це не означає, що в цих районах в архаїчний час не працювали бронзолivarники. Залишки виробництва, не пов'язані з виробничими комплексами, виявлені на Березані. В Ольвії відомо принаймні три бронзолivarні майстерні у центральній частині міста на агорі і ями з металобрухтом і залишками виробництва архаїчної доби. Але привертає увагу відсутність у цих майстернях ремісничого реманенту — ливарних форм, інструментів. Крім того, в них не виявлено ні зразків готової продукції, ні напівфабрикатів. Ймовірніше, ми маємо справу з ремісниками — вихідцями із варварського середовища, які працювали тут сезонно, як це було на Ягорлицькому поселенні²⁵. Вони і були авторами варварських прикрас — шпильок, браслетів, гривен, які трапляються на Березані, у ранніх шарах Ольвії, а особливо численні на Ягорлицькому поселенні. І уламок вищезгаданої ливарної форми, який А. С. Островерхов приписує березанським ремісникам, ймовірно лишили варварські заїжджі майстри. Вражає різноманітність бронзових виробів з Ягорлицького поселення, які знаходять собі яскраві аналогії серед старожитностей Північного Кавказу, Карпато-Дунайського басейну, лісостепової Скіфії²⁶. Напівфабрикати цих виробів свідчать, що вони не тільки привозились у готовому вигляді, а й виготовлялись на місці заїжджими майстрами. Пізніше такі майстри працювали на Березанському поселенні, де також досить численні варварські вироби, але вістря стріл зустрічаються лише дволопатеві та трилапові з овальною голівкою, що свідчить про більш пізню діяльність бронзолivarників на цьому поселенні порівняно з Ягорлицьким. Але апогеєм діяльності заїжджих майстрів була їхня робота в Ольвії, де, можливо, існували майстерні, які здавались їм в аренду. Тим, що в цих майстернях працювали по черзі і пояснюється відсутність у них ливарних форм та інструментів. Кожен майстер, відпрацювавши певний час, вирушаючи додому або в інший центр, забирав свій реманент, лишаючи лише металобрухт та деякі уламки ливарних форм, які не підлягали відновленню, а це і є основним заповненням культурного шару майстерень.

Стосовно роботи заїжджих майстрів треба згадати ще одну знахідку, яка традиційно пов'язувалася з ольвійським бронзолivarним ремеслом. Йдеться про двостулкову форму з Марицинського могильника, у якій відливались бляшки у вигляді профільованої голівки пантери або барса²⁷. Самі бляшки також неодноразово траплялись на поселеннях Нижнього Побужжя²⁸. Але дослідники обминали увагою ту обставину, що ця формочка була знайдена в курганному похованні, що не властиво грецькому обряду. Сам факт, що формочка знаходилась у похованні, також вимагає тлумачення. Звичай супроводжувати поховання атрибутами ливарного ремесла, зокрема формами, притаманний періоду ранньої та, подекуди, середньої бронзи. Від середини II тис. до н. е. до V ст. до н. е. таких знахідок більше невідомо. Для раннього залізного віку можна назвати лише два випадки виявлення ливарних форм у похованнях. Це вищезгадана форма з Марицинського могильника та уламок ступки від форми для виготовлення налобників у вигляді голівки грифона з

Подніпров'я²⁹. На тлі загальної обстановки ці дві знахідки виглядають анахронізмом, який можна пояснити лише тим, що небіжчики з цих поховань були ремісниками-ливарниками, які загинули далеко від домівки. Супутники, ховаючи своїх колег, ливарницькою атрибутикою підкреслювали їхню причетність до вогняного ремесла, а, можливо, хотіли вказати їх зверхне становище в ремісничій ієрархії. Тож з ольвійським ремеслом марициньська знахідка не має безпосереднього зв'язку і для характеристики останнього використана бути не може.

Таким чином, і твердження про особливу ольвійську школу художньої обробки металів або звіриноного стилю не мають реальної підстави і ольвійські, а тим більше березанські майстри, повинні бути виключені із списку можливих авторів хрестоподібних блях.

Отже, єдиним можливим центром виготовлення хрестоподібних блях лишається Середнє Подніпров'я. Враховуючи унікальні знахідки на Більському городищі та сусідніх пам'ятках у басейні Ворскли, ймовірно тут створювались найкращі вироби у скіфському звіриноному стилі, в тому числі й хрестоподібні бляхи, хоча безпосередніх свідчень цього нема. Остаточо це питання можна вирішити лише після виявлення ливарної форми в металургійному комплексі. Оскільки такі форми поки що невідомі, треба враховувати, що прийоми стилізації скіфських виробів чужі образотворчій традиції греків, як і сам образ згорнутого у кільце хижака, і навпаки є цілком органічним для скіфського звіриноного стилю. Висловлюючи цю думку, Ю. Б. Полідович припускає можливість виготовлення поодиноких екземплярів, які випадають із логіки розвитку скіфського мистецтва, ольвійськими майстрами³⁰. Але, враховуючи низький рівень власне ольвійського ремесла, про що йшлося, і діяльність в Ольвії заїжджих майстрів, таке припущення не має підстав.

Примітки

¹ Мурзин В. Ю. Два раннескифских комплекса из Запорожской области // Новые исследования археологических памятников на Украине.— К., 1977.— С. 56, 57.

² Граков Б. М. Чи мала Ольвія торговельні зносини з Поволжям і Приураллям в архаїчну і класичну епохи? // Археологія.— 1947.— № 1.— С. 32—35.

³ Фармаковский Б. В. Архаический период в России // МАР.— СПб., 1914.— № 34.— С. 37.

⁴ Скржинская М. В. Зеркала архаического периода из Ольвии и Березани // Античная культура Северного Причерноморья.— К., 1984.— С. 120, 121.

⁵ Прушевская Е. О. Художественная обработка металла Ольвии, Боспора и Херсонеса // Античные города Северного Причерноморья.— М.— Л., 1955.— С. 329, 330.

⁶ Скржинская М. В. Зеркала архаического периода из Ольвии и Березани // Античная культура Северного Причерноморья.— К., 1984.— С. 125.

⁷ Островерхов А. С. Экономические связи Ольвии, Березани и Ягорлыцкого поселения со Скифией (VII — середина V вв. до н. э.).— Автореф. дис. ... канд. ист. наук.— К., 1978.— С. 9.

⁸ Островерхов А. С. Этапы и характер греко-скифских экономических связей в Поднепровье и Побужье // Исследования по античной археологии Юго-Запада Украинской ССР.— К., 1980.— С. 28.

⁹ Островерхов А. С. Экономические связи Ольвии...— С. 10.

¹⁰ Скржинская М. В. Зеркала архаического периода из Ольвии и Березани...— С. 119.

¹¹ Островерхов А. С. Об одной литейной форме с Березани // Древности Причерноморья.— Одесса, 1993.— С. 66.

¹² Ольговський С. Я. Обробка міді і бронзи у Нижньому Побужжі та лісостеповій Скіфії в VI—V ст. до н. е. // Стародавнє виробництво на території України.— К., 1992.— С. 72.

¹³ Ольговський С. Я. Походження дзеркал «ольвійського» типу // Археологія.— 1992.— № 3.— С. 14—21.

¹⁴ Граков Б. М. Чи мала Ольвія торговельні зносини...— С. 35.

- ¹⁵ Збруева А. В. История населения Прикамья в ананьинскую эпоху // МИА.— 1952.— № 30.— С. 126, 132.
- ¹⁶ Граков Б. М. Чи мала Ольвія торговельні зносини...— С. 35.
- ¹⁷ Збруева А. В. История населения Прикамья в ананьинскую эпоху.— С. 30, 35, 37, 100.
- ¹⁸ Мурзин В. Ю. Два раннескифских комплекса из Запорожской области.— С. 58, 59.
- ¹⁹ Лапин В. В. Греческая колонизация Северного Причерноморья.— К., 1966.— С. 145.
- ²⁰ Скуднова В. М. Монеты-стрелки из Ольвии // СГЭ.— 1956.— Вып. 10.— С. 39.
- ²¹ Ольговский С. Я. Металл литых монет Нижнего Побужья // Ольвия и его округа.— К., 1986.— С. 90.
- ²² Яценко В. П. Греческая колонизация VII—III вв. до н. э.— М., 1982.— С. 266.
- ²³ Крыжицкий С. Д., Буйских С. Б., Бураков А. В., Отрешко В. М. Сельская округа Ольвии.— К., 1989.— С. 15—21.
- ²⁴ Крыжицкий С. Д. Градостроительство // Культура населения Ольвии и ее округа в архаическое время.— К., 1987.— С. 21, 24.
- ²⁵ Ольговский С. Я. Социально-экономическая роль Каменского городища // Скифы Северного Причерноморья.— К., 1987.— С. 51.
- ²⁶ Островерхов А. С. Обработка кольчужных металлов на античных поселениях // Археологія.— 1981.— № 36.— С. 26—37.
- ²⁷ Ebert M. Ausgrabungen auf dem Gute Maritzyn // Gouv. Chepson (Süd. Russland) // Prähistorische Zeitschrift.— Leipzig, 1913.— Bd. 5.— S. 113.
- ²⁸ Яценко И. В. Скифия VII—V вв. до н. э. // Тр. ГИМ.— 1959.— Вып. 36.— С. 29.
- ²⁹ Ильинская В. А. Скифы Днепровского лесостепного Левобережья.— К., 1968.— С. 34.
- ³⁰ Полидович Ю. Б. Изображение свернувшегося хищника из архаического некрополя Ольвии // Древнее Причерноморье.— Одесса, 1993.— С. 65.

С. Я. Ольговский

ПРОИСХОЖДЕНИЕ КРЕСТОВИДНЫХ БЛЯХ СКИФСКОГО ВРЕМЕНИ

В результате стилистического анализа и картографирования находок крестовидных блях, а также сравнивая уровень развития бронзолитейного ремесла в Ольвии и на лесостепных скифских памятниках, автор пришел к выводу о невозможности производства этих изделий греческими мастерами в Ольвии, а также распространения их в Карпато-Дунайском бассейне и Поволжье. Возможным центром изготовления крестовидных блях может быть Ворсклинский очаг цветной металлообработки во главе с Бельским городищем. В Поволжье и в Северо-Западном Причерноморье подобные изделия компилировались со скифских. Большую роль в распространении крестовидных блях сыграли бродячие мастера-металлурги.

S. Ya. Olgovsky

ORIGIN OF CROSS-SHAPED PLATES

Proceeding from the results of stylistic analysis and cartographing of findings of cross-shaped plates as well as from comparison of the level of development of the bronze-casting handicraft in Olbia and in the forest-steppe Scythian relics, the author has come to the conclusion on the impossibility of production of these plates by Greek masters in Olbia and of their spreading in the Carpathian-Danube basin and in the Volga river basin. The Vorskla centre of nonferrous metal working (the main point being in Belsk settlement) was probably engaged in production of cross-shaped plates. In the territories of the Volga river basin and in the North-Western Black Sea territories articles of the kind were compiled from the Scythian ones. Wandering masters-metallurgists contributed much to spreading of the cross-shaped plates.

Одержано 8.06.94